

Швецова А.В.

УДК:304.17

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРІ: СВІТОГЛЯДНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглядається поняття особистості у його культурно-історичному осмисленні. Відзначається «підняття» у розумінні особистості від соціально-типового до індивідуально-персоналістського, від конкретно-емпіричного розгляду до оформлення як найважливішої світоглядної ідеї. Особлива увага звернена на дійсний сенс даного поняття, яке відображає не просто соціокультурну сутність людини, але й фіксує її особливі якості як самодостатнього відповідального творця власного світу і світу культури.

Ключові слова: людина, особистість, індивід, індивідуальність, культура.

Аннотация. В статье рассматривается понятие личности в его культурно-историческом осмыслении. Отмечается «восхождение» в понимании личности от социально-типического до индивидуальностно-персоналистского, от конкретно-эмпирического рассмотрения до оформления как важнейшей мировоззренческой идеи. Особенное внимание обращено на подлинный смысл данного понятия, отражающего не просто социокультурную сущность человека, но и фиксирующего его особенные качества как самодостаточного и ответственного творца собственного мира и мира культуры.

Ключевые слова: человек, индивид, личность, индивидуальность, культура.

Summary. This article studies the concept of personality in its cultural and historical understanding. Particular attention is paid to the philosophical sense of the concept, reflecting not just socio-cultural nature of human, but to its special qualities which was fixing as self-sufficient and responsible of the creator's own world culture. The article was an attempt to decide on whether each person living in the community and is a socio-cultural processes of participants owns is a person. Or does the person provide some special quality characteristics? To determine this, the author analyzes the formation of the concept of personality in the history of anthropological thought and his "enrichment" the development of society and culture. In particular, it was noted, "climbing" within the meaning of the concept from its social-typical to the individually-significant personality understanding of concrete empirical examination before registration as an ideological ideas fixing by social-cultural characteristics of the individual as an individual, free and responsible entity. The study conclusions were drawn about the intrinsic qualities of the individual in its world outlook and anthropological dimension.

Identified as the most significant:-socio-cultural nature of the individual;

- consistency and integrity of biologically social, psychological and cultural qualities of the person;- the ability and the opportunity to world according to their own understanding and free will of the individual, but not necessarily ownership and the "higher" values; - harmonious, unique mix of human, typical of the group-and individual characteristics.

Also noted that the individual cannot be studied directly as a subject. Personality is formed and manifests itself in the specific historical conditions, and only through the analysis of these displays and records the features of the crop may enter the world of the individual and understanding.

Key words: human, individual, person, personality, culture.

Постановка проблеми. Культура можлива лише для людини – вона існує лише в результаті людської діяльності і є тим, у чому людина втілює і отримує себе. Все, що є в культурі – створено людиною, а все, що є в людині людського – культурою. Можна говорити про взаємоналежність людини й культури та певне їх співпадіння. У цьому сенсі історія культури є процесом освоєння людиною навколишнього світу, самої себе, втілення своєї сутності та створення відповідного буття. При цьому мова йде не просто про людину – представника роду людського, а про особистість, тобто про людину на певному рівні розвитку, яка володіє відповідними якостями.

Поняття особистості, яке фіксує особливий статус людини, належить до числа найбільш часто вживаних у різних сферах як наукового знання, так і суспільного життя. В силу довгого історичного розвитку людства це поняття пройшло значний шлях коректування і по сьогоднішній день осмислюються у різних аспектах – філософському, психологічному, соціологічному, історичному, історичному, політичному, культурологічному, антропологічному та ін. У зв'язку з цим виникає закономірне питання: чи кожна людина, яка живе в суспільстві і є учасником відповідних соціальних стосунків та культурних процесів, є особистістю? Чи є особистістю людина, яка просто функціонує у суспільстві й ретранслює певні форми культури? Чи все ж особистість передбачає дещо більше, деякі особливі якісні характеристики?

Мета статті пов'язана із зазначеними питаннями і полягає в аналізі історичних та світоглядно-антропологічних аспектів розвитку проблеми особистості в соціокультурному контексті. Відповідно, завданнями статті є наступні: - розглянути розвиток поняття особистості у культурно-історичних епохах; - виокремити найбільш важливі якості особистості як індивідуальності; - з'ясувати особливості сучасного світоглядно-антропологічного розуміння особистості.

Оскільки будь-яке поняття, у тому числі й особистості, є абстракцією, що виникає й формується у процесі соціокультурного розвитку, найкращим підходом до його визначення є аналіз його історичного становлення. Це дозволить визначити поняття особистості через з'ясування того, як воно «насичувалося» необхідними сутнісними властивостями та набувало відповідного сенсу у процесі розвитку людства.

Як і у випадку з визначенням культури, феномен якої осмислювався значно раніше, ніж було сформоване відповідне поняття, особистість та її соціокультурна природа цікавила мислителів з давніх давен, хоча саме поняття особистості з'явилося пізніше.

Уже в XXII ст. до н.е. у знаменитому давньошумерському епосі «Пісня про Гільгамеша» ставляться питання про підстави дійсного буття людини як такої, її сутність, долю, сенс життя і т. ін.

Ці ж проблеми піднімаються Гомером (VIII ст. до н.е.), Гесіодом (VIII-VIIст. до н.е.), Есхілом, Платоном, Аристотелем та іншими, у чіх творах оспівуються не просто вчинки людини, а пов'язані зі сміливістю, героїзмом, відповідальністю та свободою (наприклад, сюжет про Прометея). Особливе значення для осмислення феномена особистості має фігура Сократа (V ст. до н.е.), який не лише піднімав світоглядні питання щодо сенсу й дійсних, насамперед духовних цінностях людського життя, але й власною долею довів необхідність, можливість та важливість таких особистісних якостей, як самопізнання, самоствердження, прагнення до свободи, відповідальність за свої дії, почуття власної гідності.

Разом із тим саме поняття особистості залишалось невизначеним, стосувалося типової соціальної ролі і у давньогрецькій культурі означало маску актора, який грав того чи іншого персонажа.

У латинській культурі поняття особистості набуло дещо іншого значення і розумілося як «персона». Цицерон, Сенека та інші використовували це поняття, підкреслюючи індивідуальність та самодостатність людини, яка живе згідно своєї совісті й усвідомлених, моральних настанов, особисто відповідає за свої вчинки і долю.

Таким чином, уже в античній культурі з'являється ідея щодо розрізнення сутності людини як такої, та особистості, а також соціально - типового й індивідуально - особистісного.

Ця ідея надалі була розвинена у середньовічній християнській культурі, яка, з одного боку, проголосила єдину людську природу (знамените послання Святого Апостола Павла до Колосян), а з іншого, оскільки було висунуте завдання індивідуального спасіння, акцентувала увагу на особистісних внутрішніх якостях індивіда. Саме діалектичний розвиток цієї настанови привів у подальшому до розуміння того, що «Бог існує не лише зовні, але й у кожному із нас».

Розуміння цього досягло апогею у культурі Ренесансу. Хоча, звісно, у Північному та Італійському Відродженні особистість розумілася по-різному, оскільки це поняття відобразило специфіку відповідних соціально-економічних та культурно-історичних умов, все ж спільним було проголошення і подальше утвердження таких особистісних якостей людини, як розумність, персональна відповідальність, гідність, соціальна активність. Саме в цю епоху з'являється поняття «personalite», яке відобразало індивідуальність та унікальність особистості у вільному розвитку та гармонічній єдності тілесного й духовного початків. Разом із тим, як відомо, абсолютизація волі, індивідуальності й унікальності особистості в епоху Відродження сприяла недооцінюванню морально-етичних якостей людини, насамперед – її відповідальності за наслідки своєї діяльності та за долю інших людей (ця проблема, зокрема, яскраво відображена у творчості В. Шекспіра).

Ідеї гуманістів епохи Відродження щодо значимості індивідуальних рис особистості стали підставою розвитку цього поняття у культурі Нового часу й у подальшому. І. Кон зазначив з цього приводу: «Слово «personalite» (особистість) з'явилося у європейській мові ще в епоху Ренесансу, але до XVIIIст. вживалося рідко. Слово «personnel» (від латинського «personalis»), яке вживалося як граматичний термін, у XV ст. починає позначати взагалі «особистий». У XVIIст. з'являється дієслово personnifier (персоніфікувати), а у XVIIIст. – іменник personification (персоніфікація). Слово individu (індивід) у середні віки було просто терміном схоластичної латини, що позначає дещо невідиме, на взірць атомів Демокрита. В епоху Відродження з'являється прикметник individual (індивідуальний), у XVIIIст. – іменник individualite (індивідуальний) та дієслово individualizer (індивідуалізувати). Слово individualization (індивідуалізація) з'являється лише на початку XIX ст.» [6, с. 266].

Культура Нового часу, і особливо епохи Просвітництва, особливу увагу зосередила на духовних чинниках особистості, її розумі, моральності, добродійності тощо, та ролі суспільних відносин у їх формуванні (твори Р. Декарта, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Ламетрі, К. Гельвеція та ін.). Пряма залежність формування особистості від суспільних умов детально осмислювалася також соціалістами – утопістами (А. Сен-Симоном, Ш. Фур'є, Р. Оуеном та ін.), в творах яких практично ігнорувалися індивідуально – особливі якості людини.

Етапним моментом у розвитку розуміння сутності особистості стала німецька класична філософія, яка спрямувала свій інтерес на вивчення внутрішнього світу людини, її самосвідомості – її «Я» (І. Кант, Г. Ф. Гегель, І. Фіхте). При цьому особливого значення надавалося моральній відповідальності індивіда.

Дещо спрощено підходив до розуміння особистості марксизм. Проголосивши пряму залежність індивіда від суспільних, насамперед соціально-економічних умов, він явно недооцінював роль культурних та особистісно-індивідуальних факторів, практично нівелювавши проблему особистості як таку.

Найбільш глибоко особистість почала вивчатися у XX столітті. В цей час з'явилися три головні напрямки: філософська антропологія, екзистенціалізм та персоналізм, які зосередили свою увагу на проблемах формування й життєдіяльності особистості як певної системи, що поєднує у цілісності різнопланові елементи – біологічні, психологічні, соціальні, культурні й духовні.

Антропологічні школи цікавилися проблемою єдності в особистості типового та унікального, взаємодією її внутрішнього світу та зовнішнього соціокультурного, а також безпосереднім взаємозв'язком культурного й особистісного, формуванням поведінки людини в конкретних культурно-історичних умовах (теорія цінностей М. Шелера, теорія символістських культурних форм Е. Касирера, культурних моделей Р. Бенедикт, М. Мідта ін.)

Екзистенціалізм розглядав особистість через її внутрішню невизначеність та межові стани, як неповторний, унікальний феномен (А. Камю, Ж.-П. Сартр та ін.), який знаходиться у нездоланному протиріччі з соціокультурною реальністю.

На унікальності особистості наголошував і персоналізм, засновник якого, Е. Мунье, вважав, що особистість – це єдина реальність, яку ми «пізнаємо і одночасно створюємо зсередини».

Аналізуючи розвиток проблематики особистості в історії культури неможливо обійти відповідні концепції російських та українських мислителів. І для російської і для української культури ця проблематика завжди була особливою, можна сказати навіть болісною. Не вдаючись в історико-соціальні підстави цього, слід, однак, зазначити, що ідея особистості у даному культурному просторі розвивалася немов би «сама по собі», майже незалежно від зовнішніх чинників. Зокрема, М. Бердяев зазначав, що «в особистості є духовний початок, глибина, яка не визначається суспільством» [1, с. 23]

В українській науці ХХ ст., починаючи з кінця 60-х років, створюється Київська світоглядно-антропологічна школа, засновниками якої були В. П. Іванов, В. І. Шинкарук, І. В. Бичко, О. І. Яценко та інші. Головний науковий інтерес представників цієї школи був спрямований насамперед на особистість, її внутрішній світ та світоглядні характеристики.

Класичне для цієї школи розуміння особистості дав В.П. Іванов: «Особистість – це дещо невимірно більше, ніж одинична людина. В особистості загальні форми соціального буття і відносин інтимізуються, перетворюючись у «самість» даної людини, стаючи її внутрішнім світлом і зливаючись з її конкретною життєвою долею» [4, с. 89]. Він відзначав, що «місцеперебуванням особистості є її власний світ – своєрідний мікрокосм, окреслений у складі макрокосму сукупного людського буття... Особистість та її індивідуальне життя мають усі ознаки універсуму» [4, с. 94].

Сучасні дослідники – Є. К. Бистрицький, В. А. Малахов, С. В. Пролеєв та інші, продовжують розвиток проблематики особистості у цьому ж світоглядно - антропологічному напрямі. Зокрема, за словами Є. К. Бистрицького, «у культурі залишається єдиний критерій: культурним є те, що зберігає та стверджує людську особистість» [2, с. 164].

У контексті розвитку духовності людини, яка стає сама для себе предметом перетворень, досліджується феномен особистості С. В. Пролеєвим: «Дистанціюючи свою безпосередню визначеність у вигляді предмета духовної діяльності, особистість тотожна здатності до рефлексії та обумовлена мірою її розвитку» [7, с. 92]. Особистість, з точки зору дослідника, виражаючи культурно-історичну специфіку індивідуального існування, є формою життєдіяльності, в якій індивід отримує суверенність в рамках історично сформованого світогляду.

Через межові умови людського буття розглядає особистість Н. В. Хамітов: «Відкритість людського буття, яка у найбільш глибокому сенсі є любов, неможлива без прагнення виходити за власні межі. У такому прагненні людина стає особистістю і знаходить сенс буття. Все дрібне й кінцеве залишає її, вона стає гідною не лише часу, але й вічності» [8, с. 12].

Підкреслюючи індивідуальнісно-вольовий початок особистості, С. Б. Кримський вважає, що «особистість не задана природою, навіть в її сполученні з соціальними умовами, а виникає з бунту, таїни, боротьби людини з собою» [5, с. 35]. «Особистість, – вважає С. Б. Кримський, – це єдність усвідомленої індивідуальності як самості, персони як суб'єкта відповідальності, та внутрішнього світу людини в його моральній самокерованості. У такому об'ємі особистість є притаманною не тільки феномену душі (як виразу внутрішнього світу людини. Що опосередковує стосунки інтелекту та інстинктів), а й духу, що робить людину цілим світом» [5, с. 37].

Ціннісно-смісловий аспект особистості підкреслюється Г. В. Гребеньковим, який вважає, що «міра дійсного особистісного існування є не даністю, а процесом отримання «самого себе», що виражається у осягненні смислів буття й реалізації їх як цінностей» [3, с. 12].

Як бачимо, сучасне розуміння особистості виходить із того, що особистість – це не просто сукупність суспільних відносин, а самодостатній, само організований та соціально-активний індивід, сутнісними якостями якого є «висока» духовність, свобода, відповідальність за свої дії та прийняті рішення, почуття власної гідності та прагнення реалізувати сенс свого життя.

Таким чином, в результаті здійсненого огляду головних тенденцій та особливостей розвитку поняття особистості в історії соціально-антропологічної думки, стає очевидною тенденція поглиблення розуміння феномена особистості від намагань визначити його конкретно-емпіричний сенс до виокремлення як світоглядної ідеї, що фіксує особливі соціокультурні якості людини як вільного, самодостатнього суб'єкта. Особистість не лише істотним чином взаємопов'язана з культурою, але й виступає її головною метою, носієм і творцем. Усю історію культури слід розглядати як процес розвитку особистості, свободи, самосвідомості й творчих начал.

Виходячи зі сказаного, можливо визначити найбільш світоглядно значимі якості особистості як індивідуальності, суб'єкта й об'єкта культури:

- особистість – це особлива якість людини як члена суспільства, що формується в результаті освоєння культури та численних культурних впливів, але не співпадає ні з одним із них;
- особистість характеризує людину з боку її відносин із суспільством собою та іншими людьми, як інтегровану сукупність соціальних ролей та учасника соціальних відносин;
- особистість – це власне сутність людини, яка має здібності й можливості діяти згідно власного розуміння та волі, самостійно, вільно, свідомо й відповідально, орієнтуючись на «вищі» духовні цінності;
- особистість відображає багатоплановість людини, яка є одночасно носієм як загальнолюдських якостей, так і сформованих відповідною субкультурою, але які виявляються через індивідуальний світ та особливості індивіда (саме тому у кожній особистості унікальним чином поєднуються загально - людське, типово-групове та індивідуально-своєрідне);

- особистість є цілісною, унікальною системою взаємопов'язаних якостей людини – біологічних, психологічних, соціальних, культурних, духовних;
- особистість є результатом як соціокультурного впливу, так і власної діяльності, спрямованої на самоствердження та самореалізацію сутнісних сил людини;
- особистість – це не застигла, раз і назавжди сформована структура, а система, що змінюється відповідно до перетворень зовнішнього середовища та свого внутрішнього світу при збереженні своїх сутнісних рис;
- «ядром», «стрижнем» особистості є її духовність, почуття власної самоцінності та гідності, гуманізм, відповідні вольові, моральні та естетичні якості;
- особисте буття людини передбачає самоповагу й повагу як до неї, так і нею інших особистостей, виходячи зі знаменитого кантівського принципу: «моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого».

Окрім того, при вивченні особистості слід враховувати, що вона не може бути предметом безпосереднього об'єктивного аналізу. Особистість формується і виявляє себе у конкретних соціокультурних умовах і саме через вивчення цих виявлень, із урахуванням історичної специфіки відповідного культурного середовища, його норм, цінностей, ідей, зразків поведінки і т. ін., може підлягати вивченню, як у аспекті її внутрішнього світу, так і в аспекті свого поведінкового вираження.

Насамкінець слід зазначити, що, мабуть, немає більш дискусійної антропологічної проблеми, як особистість, і здійсненим аналізом вона аж ніяк не вичерпується. Адже, як свого часу влучно зазначав М. Вебер, «абсолютна повнота знання каузальних зв'язків явища... недоступна ні одній науці, навіть у вигляді ідеальної мети». Можна вважати, що особистість – це не стільки проблема минулої та сучасної суспільної практики, скільки загальнолюдського майбуття.

Джерела та література

1. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев – М. : Республика , 1993. – 462 с.
2. Быстрицкий Е. К. Феномен личности : мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – К. : Наукова думка, 1991. – 200 с.
3. Гребеньков Г. В. Становление личности как проблема философско-антропологического исследования / Г. В. Гребеньков // Вестник национального технического университета «ХПИ». – 2003. – № 3. – С. 3-12.
4. Иванов В. П. Світогляд як форма свідомості, самовизначення і культури особистості / В. П. Иванов // Світоглядна культура особистості (Філософські проблеми формування). – К. : Наукова думка, 1986. – С. 74–99.
5. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
6. Кон И. С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
7. Пролеев С.В. Культурно-исторические абсолюты и человеческое бытие / С. В. Пролеев // Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). – К. : Наукова думка, 1992. – С. 91-112.
8. Хамитов Н. В. Философия человека: поиск пределов / Н. В. Хамитов. – К. : Наукова думка, 1997. – 175 с.